

92
ZAN

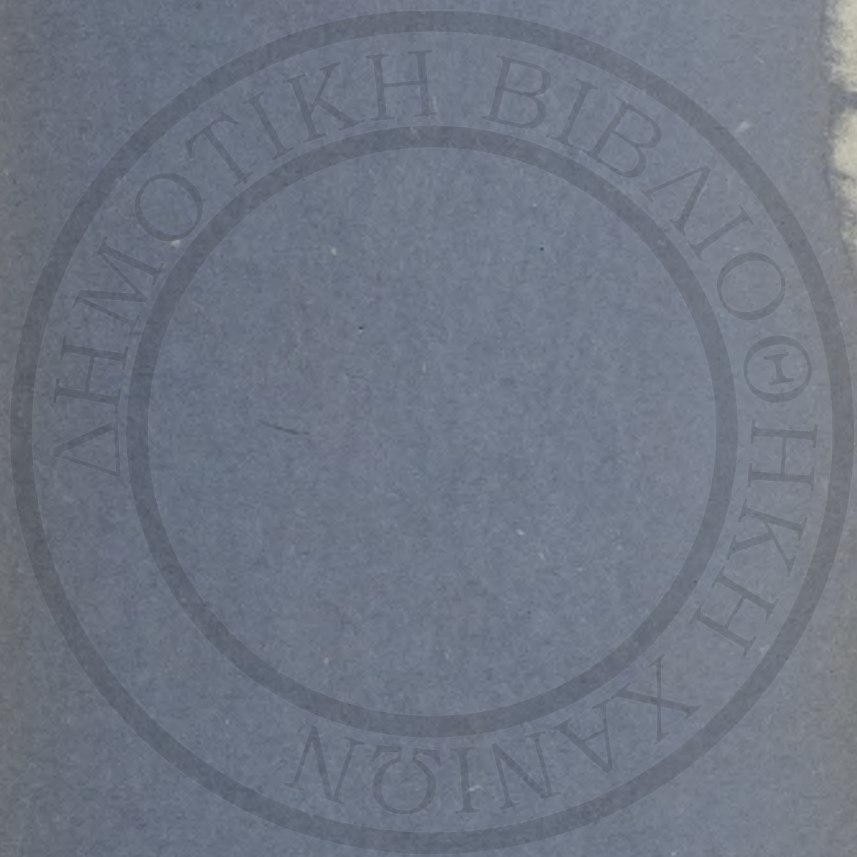
ΜΙΚΟΛΑΡΟΥ Β ΤΟΜΑ-

ΔΑΚΗ

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΞΑΝΘΟΥ-

ΔΙΔΗ

92
ZAN

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΤΟΜΑΔΑΚΙ

Τελεσιφορίτου της φιλολογίας

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

— ΧΑΝΙΩΝ —

Λέξ. έριθ. 19399

Χροουλ. Είσαγ. 8.3.1963

Εισκότης Β. ΤΟΜΑΔΑΚΙ

Αριθ. 92/ΧΑΝ.

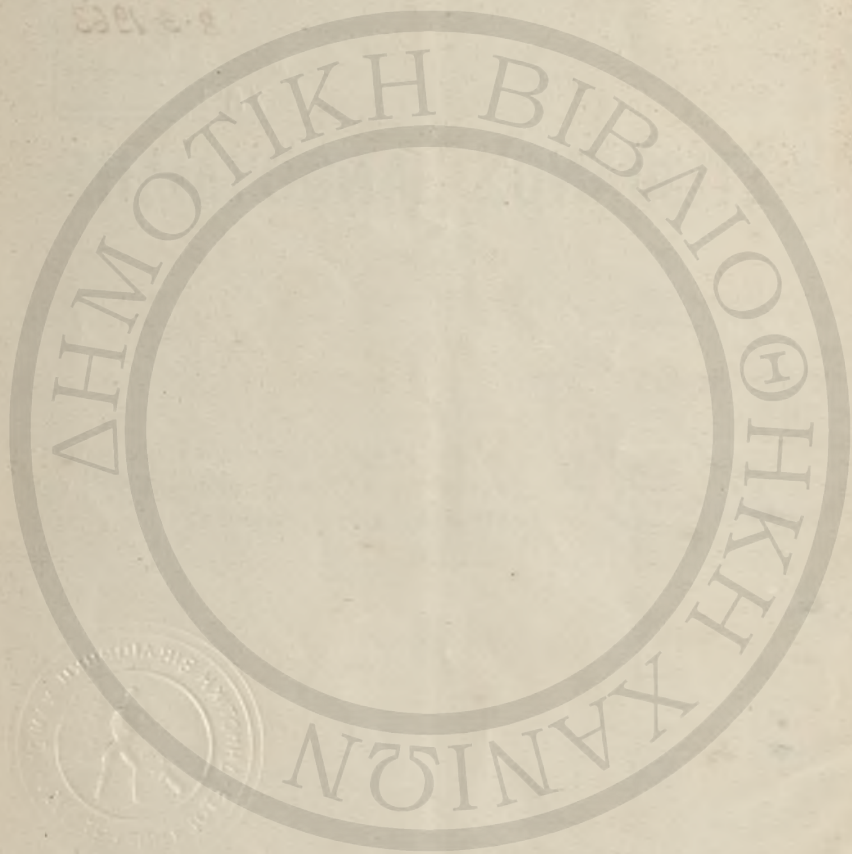
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ

Όμιλία εις τὸ φιλολογικὸν του μνημό-
συνον τῆς 30 Σεπτεμβρίου 1928 εἰς τὴν
αἴθουσαν «Χρυσοστόμου».

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓ. ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΕΝ ΧΑΝΙΟΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ ΑΝΤ. ΜΠΟΡΤΟΛΗ
ΧΑΝΙΑ 1928

1933
8-1933

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΙ

Τελεσιφοίτου τῆς φιλολογίας

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ

Ὁμιλία εἰς τὸ φιλολογικὸν του μνημό-
συνον τῆς 30 Σεπτεμβρίου 1928 εἰς τὴν
αἴθουσαν «Χρυσοστόμου».

ΕΚΔΟΣΙΣ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓ. ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΕΝ ΧΑΝΙΟΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ ΑΝΤ. ΜΠΟΡΤΟΛΗ
ΧΑΝΙΑ 1928

Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΙ

Μελέτες δημοσιευμένες

Κρητικά Λαογραφικά (1927)

Τὸ Χρυσόβουλλον τῶν Κομνηνῶν (1928)

Γιὰ δημοσίευσαι

Καταγωγή, χρονολογία καὶ δρᾶσις τῶν Ἀρχοντοπούλλων ἐν Κρήτῃ.

Διονυσίου Σολωμοῦ Λάμπρος (ἔκδοσις κριτικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ).

Ἐνετικὸν Σέλινον (ἱστορία καὶ τοπωνύμια)

Ἀριστείδης Κριάρης (μονογραφία)

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ

Εἰς τὰς 30 Σεπτεμβρίου ὁ Κρητικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Χανίων εἰς τὴν μεγάλην αἴθυσάν «Χουδοστόμου» διοργάνωσε φιλολογικὸν μνημοδύνον τοῦ ἐπιτίμου τοῦ μέλους Στ. Ξανθοῦδιδου. Εἰς τὸ μνημοδύνον παρεβόησαν αἱ πολιτικαί, δημοτικαὶ καὶ θεραπειωτικαὶ ἀρχαί, καὶ ἡ ἐκλεκτώτερα μερὶς τῆς κοινωρίας τῶν Χανίων. Κατὰ παράκλησιν τοῦ κ. Κ. Ν. Βαλάκη, μέλους τοῦ Δ. Συμβουλίου τοῦ Συλλόγου ἐτηρήθη διγῆ ἐνὸς λεπτοῦ εἰς μνήμην τοῦ ἀποθανόντος. Μεθ' οὗ ὁ πρόεδρος τοῦ Συλλόγου κ. Ν. Β. Τωμαδάκης ἐδιάβασε τὴν κατωτέρω μελέτην του·

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Τὸν περσασμένο Νοέμβρη μιὰ τρικυμία καὶ θαλασσοταραχὴ μὲ καθυστέρησε στὸ Ἡράκλειο τέσσερις μέρες.

Εἶχα βέβαια ξαναπεράσει δυο—τρεις φορές ἀπὸ τὴν πόλι αὐτή, μὰ γιὰ λίγες μονάχα ὥρες καὶ ἔτσι δέν εἶχα δεῖ παρά ὅτι τὸ πρόχειρο ἀνάβλεμμα τοῦ διψασμένου ἐπισκέπτη μιᾶς ὄνειρεμένης πολιτείας. Εἶχα δεῖ τὸ σαντριβάνι τοῦ Μοροζίνη μὲ τὰ λιοντάρια, τὴ Λότζα, τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Τίτου καὶ τὰ πιὸ σπουδαῖα ἀπὸ τὰ νεώτερα. Τὸ Μοῦσεῖο τύχαινε ὅλες αὐτὲς τοῖς φορές νᾶναι κλειστό—ἢ Κυριακὴ ἦταν ἢ μεσημερνὲς ὥρες—κι' ἔτσι δέν μπόρεσα νὰ τὸ ἐπισκεφθῶ. Μ' ἀρκοῦσαν οἱ Ἐνετικοὶ λέοντες καὶ τὰ κάστρα τοῦ λιμανιοῦ του καὶ κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ πολιτισμένη του ὄψι· ἔβλεπα τὴ μεσαιωνικὴ πρωτεύουσα τῆς Κρήτης, τὴν ἔδρα τῶν Δουκῶν.

Μὰ τὸν περσασμένο Νοέμβρη ἢ θαλασσοταραχὴ ποὺ μᾶς καθήλωσε στὸ Ἡράκλειο μ' ἀνάγκασε νὰ μείνω τοῖς τέσσερις ἐκεῖνες ἡμέρες περιεργαζόμενος ὅ,τι ἀξιοθέατο εἶχε ἢ πολιτεία.

Κι' ἀπὸ τοῖς πρώτες μου φροντίδες ἦταν ἢ ἐπίσκεψι τοῦ Μοῦσεῖου.

Χωρὶς ὁδηγό, τὸ δρόμο τὸν θυμώμευ, βρῆκα τὴν εἰσοδο τοῦ

σιωπηλοῦ αὐτοῦ ὄγκου ποῦ λέγεται Μουσεῖο Ἑρακλείου. Ἦταν μιὰ Πέμπτη ἀπόγεμα κι' ἐνῶ ἡ θάλασσα μαίνονταν πιὸ κάτω ὁ οὐρανὸς εἶχε μαζέψει τὰ σύννεφά του ἀπειλητικά.

Ὅταν μπήκα στὸ Μουσεῖο ζήτησα τὸ Στέφανο Ξανθουδίδη.

Μὲ τὸ μεγάλο σοφὸ γνωριζόμαστε μὲ ἀλληλογραφία λίγους μῆνες πρὶν. Μοῦ εἶχε στείλει καὶ μερικά του βιβλία καὶ εἶχε μάθει πρόθυμα πὼς ἐνδιαφέρομαι γιὰ τὴν ἀρχαιολογία καὶ τὴν ἱστορία τοῦ τόπου μας. Ἡ συνομιλία μας μ' ἄφησε νὰ καταλάβω καλλίτερα τὸν ἄνθρωπο. Ἦταν πάντα ἀπλὸς μὰ βαθύς, κι' ἡ μετριοφροσύνη του δὲν εἶχεν ὄρια. Μὲ ρώτησε γιὰ τοὺς Πανεπιστημιακὲς μου σπουδὲς καὶ μ' ἄφησε νὰ περιεργασθῶ τὸ Μουσεῖο γυρίζοντας στὴ θῆσι του.

Τὸ Μουσεῖο ! Ὁ κ. Ροδάς ποῦ τὸν ἐπισκέφθηκε πέρσυ, εἶπε πὼς ὁ Ξανθουδίδης ἦταν σὰν ἱερέας στὸ ναὸ του. Ἰεροφάντης στὸ παλάτι του. Κι' εἶχε ἐργασθῆ ὁ Ξανθουδίδης γιὰ κάθε λεπτομέρεια ἐκεῖ μέσα κι' εἶχε τόσο προσκολληθῆ στὴν ἐργασία του, στὸ ἀγαπημένο του Ἑράκλειο, στὴν Κρήτη γενικά, ποῦ καμμιά τιμὴ καὶ κανένα ἀξίωμα δὲ στάθηκε ἱκανὸ νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ.

Μικρὸς του μαθητὴς ἐγὼ καὶ θαυμαστὴς τοῦ ἔργου του, ἔργου κολοσσιαίου, δὲν μπορῶ νὰ δώσω τώρα τὴν πλήρη εἰκόνα τοῦ σοφοῦ ἀρχαιολόγου καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἀνθρώπου. Μὰ ἔχω νὰ παρατηρήσω μερικά, λαμβάνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ ὅσα ἔγραψεν ὁ τύπος ἐξ αἰτίας τοῦ θανάτου του,

Τὸν εἶπαν σοφὸ ἀρχαιολόγο, κι' ἐπανάλαβαν οἱ πολλοὶ τὸν ἡχηρὸ τίτλο τοῦ σοφοῦ. Ὁ Ξανθουδίδης ὅμως δὲν ἦταν μόνον ἀρχαιολόγος οὔτε σοφὸς ἀπλῶς. Στὸ ἐπισκεπτήριό του ἀπάνω γράφονταν ἀπλὰ καὶ μετριοφρονα λόγια «Στέφανος Ξανθουδίδης δ. φ. ἔφορος ἀρχαιοτήτων». Ὁ μακαρίτης ἦταν κάποτε καθηγητὴς σὲ Γυμνάσιο, ὕστερα ἔγινε ἔφορος ἀρχαιοτήτων τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης ἔχοντας ἀπὸ τὸ 1922 τὴ διεύθυνσι τοῦ Μουσεῖου Ἑρακλείου. Μὰ εἶναι ἀρκετὰ εὐνόητο πὼς ἡ μεγάλη του ἐργασία δὲν εἶνε ἀποκλειστικὰ ἡ ἐργασία τοῦ ἐφόρου ἀρχαιοτήτων. Στὴν Ἑλλάδα καθηγητὰς καὶ ἐφόρους ἔχομε πολλοὺς μὰ δὲν ἀξιώθηκαν ὅλοι νάχουν οὔτε τὴν πολυμέρεια καὶ τὴν ἐπιστημονικότητα, οὔτε τὴν ἐργασία ποῦχει κάνει ὁ Ξανθουδίδης.

Ὁ Ξανθουδίδης δὲν ἦταν μόνον ἀρχαιολόγος. Μάλιστα ἀρχαιολογία δὲ σπουδάσε περισσότερη ἀπόση σπουδάζομε κι' ἐμεῖς στὸ Πανεπιστήμιο. Ἦταν λαογράφος καὶ σὰν τέτοιος εἶχε μα-

ζέψει αρκετό υλικό, κι' έχει δώσει στην Ελληνική επιστήμη τους ποιμενικούς όρους τῆς Κρήτης (1) και τὰ ἐπώνυμα ἐκ ποιμενικῶν ὄρων (2), παράδειγμα ἐξαιρετικό ἐπιστημονικῆς ἐργασίας. Ἐχει κι' ἄλλα γράψει και μαζέψει κι' έχει διορθώσει ἀκόμα, και πάντα οἱ κριτικές του παρατηρήσεις εὑρισκαν τὸν ἀπαιτούμενο σεβασμό.

Ἐκτὸς ἀπὸ τῆ λαογραφικῆ του ἐργασία, ἦταν και γλωσσολόγος ἀπὸ τοὺς πρώτους. Δὲν εἶχε βέβαια σπουδάσει γλωσσολογία στὰ Πανεπιστήμια, γιατί δὲν ἐπρόκειταν νὰ διδάξῃ γλωσσολογικὰς ἀρχάς. Μὰ στὴν ἐπιστημονικῆ του ἐργασία ὅπως « ἀέ γλωσσικὰ ἐκλογαί » ποὺ δημοσιεύθηκαν στὴν Ἀθηνα και στὰ ἄλλα του σχετικά, ὅπως οἱ παρατηρήσεις στὸ χρονικὸ τοῦ Μωρέως (3) και τὸ περίφημο Κρητικὸ γλωσσάριο στὸν Ἐρωτόκριτο (4), ἐκρίθηκαν πάντα ἀξιόλογες ἀπὸ τοὺς εἰδικούς.

Ὁ Ξανθοῦδης δὲν ἔγραφε οὔτε γιὰ νὰ πληρώνεται, οὔτε γιὰ νὰ δοξάζεται. Οὔτε ἔφερνε ἄρθρα στοὺς Ἡρακλειώτικες ἐφημερίδες ποὺ νὰ κολακεύουν τὸν ἑαυτὸ του. Ἦξερε καλὰ τὸ στρατὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δόξας και τῆς φήμης. Ἦξερε ὅτι ὅλα αὐτὰ ἔρχονται μονάχα τοὺς χωρὶς νὰ τὰ ζητήσῃ κανεὶς, ἀρκεῖ νὰ τὰ ἀξίξῃ.

Κι' ἡ φήμη τὸν ἔφερε μακριὰ κι' ἡ δόξα τὸν ἀκολούθησε. Ὅλα τὰ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ τοῦ δημοσίευαν μελέτες. Τὰ Βυζαντινὰ χρονικὰ τοῦ Κρουμπάχερ, κι' ἄλλα Γερμανικὰ περιοδικὰ, ἡ Ἀθηνα, τὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον, ἡ Λισθνῆς Νομισματολογικῆ ἐφημερίδα, ἡ Ἑλληνικῆ και Ἀμερικανικῆ Ἀρχαιολογικῆ ἐφημερίδα, ἡ ἐπετηρὶς τῶν Βυζαντινῶν σπουδῶν κι' ἄλλα. Κι' οἱ τιμὲς βέβαια δὲν ἔλλειψαν. Δυὸ φορές τὸ Πανεπιστήμιο τῶν Ἀθηνῶν τὸν προσκάλεσε νὰ διδάξῃ Κρητικὴ ἀρχαιολογία προθυμοποιούμενο νὰ ἰδρύσῃ ἔδρα ποὺ δὲν ὑπῆρχε. Κι' εἶμαι βέβαιος πὼς και σὲ Ἰταλικὸ Πανεπιστήμιο θὰ πῆγαινε ἂν ἤθελε καθηγητής. Ἡ ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸν ἔκαμε ἐφέτος ἀντεπιστέλλον μέλος. (5) Κι' εἶναι τόσο σημαντικὸ τὸ πρᾶγμα

(1) Στ. Ξανθοῦδίδου Ποιμενικὰ Κρήτης. Ἐν Διεξικογραφικῷ ἀρχεῖον Ε' 267—323, Ἀθῆναι 1920.

(2) Στ. Ξανθοῦδίδου Οἰκογενειακὰ ἐπώνυμα Κρητῶν προελθόντα ἐκ Ποιμενικῶν και κτηνοτροφικῶν ὄρων. Αὐτόθι στ' 326—330. 1923.

(3) Εἰς τὸ ἀφιέρωμα Χατζιδάκι.

(4) Ἐρωτόκριτος, ἐκδοεὶς Κριτική. Ἡράκλειον 1913.

(5) Τὴν εἰδησιὰ γιὰ τοὺς προτάσεις τοῦ Πανεπιστημίου ἔχομε ἀπὸ τοὺς ἐφημερίδες

στην Ἑλλάδα γιατί πάντα ἡ εἴσοδος στο Πανεπιστήμιο εἶναι ἀποτέλεσμα ἀγώνων καὶ βραιοῶν καὶ στήν Ἀκαδημία τιμὴ πού δὲν τὴν ἀποκτοῦνε τόσο εὐκόλα κι' ὅσοι ἀκόμα τὴν ἐπιδιώκουνε. Κι' ἐφέτος εἶχεν ἐκλεγεί μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Βυζαντιολογικοῦ Συνεδρίου πού θά συνέλθῃ στήν Ἀθήνα τὸ 1930.

Τὸ ἔργο του ὅμως τὸ γλωσσικὸ καὶ τὸ λαογραφικὸ, τὸ εἰδικὰ φιλολογικὸ νὰ ποῦμε, εἶναι μικρὸ πολύτιμο λιθάρι στὸ ποικίλο στέμμα τοῦ σοφοῦ. Στὴ διαθήκη του ὁ Ἐανθουδίδης ἀφησε τὸ γλωσσικὸ ὄλικὸ πού εἶχε μαζέψει, ἀπὸ 15 τετράδια, στὸ Λεξικογραφικὸ ἀρχεῖο τῶν Ἀθηνῶν κι' ἐλπίζομε πὼς τὸ ἀρχεῖο θά τὸ ἐκδώσῃ τονίζοντας τὴ σημασίαν του. (1)

Μὰ τὸ μεγάλο του ἔργο, τὸ πολὺ εἶναι τὸ ἔργο του ἀπάνω στήν Κρητικὴ ἀρχαιολογία, φιλολογία καὶ ἱστορία. Ἐχοντας ὅπ' ὄψει του τὴν πολυμέρεια τοῦ Ἐανθουδίδου καὶ τὸ πλατύτατο πεδίο τῆς δράσεώς του, ἔγραφα πέρσου πὼς ἐνοῶ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐνασχόλησι στὰ πράγματα τῆς Κρήτης γενικὰ ὡς **Κρητολογία** (2), ὅρο πού πιστεύω νὰ ἰσχύσῃ ἀργότερα ἂν δικιωθῶ. Γιατί ἡ ἐνασχόλησι μὲ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς γῆς σου μὰς δὲν μπορεῖ νάναι μονομερής. Ὅποιος ἀγνοεῖ τὸν Ἑρωτόκριτο καὶ ξέρει τὴν Ἑνετικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης γιὰ μένα δὲν ἔχει ἀξία. Γιατί δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ξέρῃ στήν πραγματικότητά.

Ὁ Ἐανθουδίδης πότε δημοσίευε μιὰ σφραγιδα, πότε ἐσχολίαζε ἕνα διβλίον, πότε μετέφραζε ἕνα ποίημα, πότε ἔκανε μιὰ ἀνασκαφή —στὸ Χαμαίτζι, στὴ Μεσαρά, στὸ Νίρου Χάνι— πότε ἐδιόρθωνε τὸν Ἑρωτόκριτο, πότε μιλοῦσε γιὰ τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἑνετίας καὶ κοντὰ εἰς ὅλα αὐτὰ ἔγραφε ἱστορίαν τῆς Μινωϊκῆς, Ἑλληνικῆς, Ρωμαϊκῆς, Βυζαντινῆς, Ἑνετικῆς, κυριαρχίας στήν Κρήτη, ἐφρόντιζε γιὰ τὴν Χριστιανικὴ ἀρχαιολογία, ἐδημοσίευε χειρόγραφα, ἐπιγραφές, ἀγνωστα Κρητικὰ ἔργα, συμβόλαια, παροιμίαι, δουκικὰ διατάγματα, μὰς ἐδίδε τὴν ἱστορίαν τοῦ Χάνδακος.

Καὶ σ' ὅλα αὐτὰ ὁ Ἐανθουδίδης μὲ τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα, ἄνθρωπος πού δὲ γύρισε ξένα πανεπιστήμια γιὰ νὰ παινεύεται ὕστερα μ' αὐτό, ἦταν αὐθεντία. Ὅ,τι ζήτημα μπορούσε ν' ἀφορᾷ

(1) Ἀπὸ τὴ διαθήκη του.

(2) Ν. Β. Γ ω μ α ὀ ἄ κ ι Κρητολογία. «Ἀλήθεια» 12 Νοεμβρίου 1927, Χανιά. Καὶ προηγουμένως ὡς ἐγραφόταν ὁ ὄρος Κρητολόγος. Ὁ κ. Ν. Πιθαροῦς τὸν μεταχειρίζεται (1908) ὅτι μελέτη του «τῆς γῆς ὁ ὄρος».

τὴν Κρήτην ἦταν γι' αὐτὸν ἐκμεταλλεύσιμο. Ὅ,τι εἶχε γραφτῆ γιὰ τὴν Κρήτην τὸ γινώριζε καὶ τὸ μάξιμους στοργικὰ στὴ διδλιοθήκη τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Οἱ πρῆγματεῖες του δὲν εἶνε ὅλες σχετικὲς μὲ τὴν Κρήτην· ἔχει πολλὰ ἀξιόλογα ἔργα ποὺ ἀφοροῦν ἄλλα ζητήματα ἐπιστημονικά. Μὰ ἐμεῖς σήμερα δίνουμε μικρὴν ἰδέαν τῆς ἐκτάσεως τῆς ἐργασίας τοῦ μεγάλου Κρητός. Ἦταν καὶ ἱστορικὸς καὶ ἀρχαιολόγος καὶ ἱστοριοδίφης καὶ παλαιογράφος καὶ φιλόλογος μὲ τὴ στενὴ ἔννοια. Κι' ὁ Evans νε κρολογῶντας τον στοὺς Τάϊμς τὸν εἶπε μεγάλο Βυζαντολόγο.

Καὶ μ' ὅλες του τοῖς δυνάμεις ποὺ ὡς δὲ καθέννας νοιώθει δὲν ἦσαν λίγες, ὑπῆρέτησε τὴν Κρητικὴν ὑπόθεσιν. Γι' αὐτὸ εἶπα καὶ λέω: **Κρητολόγος.**

Στὰ 1912 συνεννοημένος μὲ τὸν κοιμισμένο δεσπότη τοῦ Ἡρακλείου τὸν Εὐμένιο, ἐκδίδει τὴ «Χριστιανικὴ Κρήτη». (1) Εἶναι εὐκόλο νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς τί μᾶς ἔδωσε τὸ περιοδικὸ αὐτό. Εἶναι ἐξοχο συμπλήρωμα τῶν Monumenti Veneti τοῦ Gerola τοῦ ἐξόχου αὐτοῦ Ἑνετολόγου. Οἱ δημοσιεύσεις του στὴ Χριστιανικὴ Κρήτη δείχνουν τὴ ζέσιν μὲ τὴν ὅποιαν ἐργαζόταν. Κι' εἶναι δυστύχημα πὼς τὰ ἐσωτερικὰ πράγματα ἀνάγκασαν τὸ περιοδικὸ νὰ σταματήσῃ. Ἐνα τέτοιο περιοδικὸ πάντα τ' ὀνειρευόμαστε. Μὲ γενικώτερο βέβαια τίτλο καὶ περιεχόμενα. Μὰ ἀφιερωμένο στὴν ἱστορίαν καὶ ἀρχαιολογίαν τῆς Κρήτης. Καὶ μικρὸ παράδειγμα εἶναι ἡ ἐκδοσις τοῦ Δελτίου τῆς διδλιοθήκης μας, (2) ὅπου οἱ σχετικὲς μὲ τὴν Κρήτη μελέτες πιάνουν τὸ περισσότερο μέρος.

*Ἐξ αἰτίας τῆς Χρ. Κρήτης, ὁ Χατζιδάκις ἔγραψε «Σκιρτὰ δὲ ὑπ' ἀγαλλιάσεως ἢ καρδίαν παντός φιλόστορος καὶ φιλόκρητος βλέποντος τὴν φιλοτιμίαν τῶν ἰδρυτῶν τοῦ περιοδικοῦ καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν δεινότητα τοῦ φίλου κ. Ξανθοῦδίδου», Ὁ Λάμπρος ἔγραψε ὅτι ἅπαντα τὰ ἔργα Ξανθοῦδίδου διακρίνουν προσοχὴ καὶ μέθοδος. Ὁ Πολίτης ἀποφαίνεται ὅτι «τοιαῦται» μελέται (σὲν τοῦ Ξανθοῦδίδου) πληροῦσαι πάσας τὰς ἀξιώσεις τῆς ἐπιστήμης ἀνδεικνύουσι τὸ πρωτοφανὲς περιοδικὸν σύγγραμμα κάλλιστον καὶ χρησιμώτατον ὄργανον ἐμβριθοῦς ἐρεῦνης τῆς ἱστορίας, τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος καὶ τοῦ βίου καθόλου τῶν Κρητῶν». (3)

(1) Ἐβγαίνε ὁτὸ Ἡράκλειο ὡς τὰ 1915. Εἶναι δύο τόμοι.

(2) Περιοδικὸν—Δελτίον Βιβλιοθήκης Κρητικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου ἐν Χανίοις Ἀ' Χανιά.

(3) Οἱ κρίσεις ἀναδημοσιεύτηκαν ὅτῃ Χρ. Κρήτη Ἀ' 398—399.

Πρὸ πενταετίας ὁ Σπύρος Θεοτόκης ἀπὸ τῆ Βενετία, ὅπου ἔμενε ἀπεσταλμένος ἀπὸ τὸ Ἰπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν ἐνετικῶν ἀρχείων, ἔγραφε πῶς θάταν μεγάλη του τιμὴ νὰ ὑπαχθῆ στοὺς διαταγὰς τοῦ Ξανθοῦδίδου ἂν ἡ κυβέρνησις ἤθελε τὸν διορίσῃ ἀρχηγὸ τῆς ἀποστολῆς γιὰ τὴ διερεύνησι τοῦ ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης.

Δὲν εἶναι ὄρα ν' ἀναπτύξω τώρα τὴ σημασίαν ποὺ ἔχουν τὰ ἀρχεῖα αὐτά. Ὁ Θεοτόκης ἔβγαλε ἓνα διβλίον ποὺ μπορεῖ κανεὶς ἀπὸ μᾶς κάτι νὰ καταλάβῃ, (1) ἔχουν δὲ γραφῆ κι' ἄλλες μελέτες σχετικὰς. (2) Κι' ὁ Ξηρουχάκης ὁ ὁποῖος ἔμεινε στὴ Βενετία κι' ἐμελέτησε τὰ ἀρχεῖα γράφει στὸ τελευταῖο τεῦχος τοῦ Δελτίου μας ἄρθρον σχετικὸ μὲ τὴν ἔρευνά των καὶ τὴν ἀξίαν των (3) Νομίζω πῶς ἡ ἀντιγραφή των κι' ἡ δημοσίευσί των εἶναι τὸ μεγαλύτερον σημεῖον τῆς Κρητικῆς ἱστορικῆς ὑποθέσεως. Ἐφόσον τὰ ἀρχεῖα τῶν Frari θὰ μείνουν σκοτεινά, οἱ εἰκοτολογίαι τῶν φιλόλογων μας δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν ἀξίαν.

Καὶ στὸ μεγάλο αὐτὸ ζήτημα ὁ Ξανθοῦδίδης δὲν ἔμεινε ἀμέτοχος. Ἦταν κάποτε σκέψι νὰ γίνῃ τριμελὴς ἐπιτροπὴ ἀπὸ τὸν Ξανθοῦδίδην, τὸ συμπολίτην μας, σεβαστόν μου καθηγητὴν κ. Καλιτσουνάκι καὶ τὸ Θεοτόκην. Μὰ ἡ ἐπιτροπὴ δὲν ἔγινε. Γιατὶ ὁ μὲν Ξανθοῦδίδης δὲν ἤθελε ν' ἀφήσῃ τὸ ἀγαπημένον του Ἡράκλειον, κι' ὁ Θεοτόκης δὲν εὗρισκε ὑποστήριξι. Ἔτσι τὸ ζήτημα καθυστέρει. Ὁ κ. Καλιτσουνάκις ἐτοιμάζει τὴ δημοσίευσιν τῆς στατιστικῆς τοῦ Καστροφύλακος ἀπὸ ἀντίγραφο τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης, πρᾶγμα σπουδαῖον γιὰ ἡμᾶς ἔχομε ξεφυλλίσει τὴ συγγραφὴ αὐτὴ τοῦ 16 αἰῶνος, ὃ δὲ Θεοτόκης ἔχει ἐτοιμὸν πολὺ ὀλίγον παρμένον ἀπὸ τὸ Archivio di duca di Candia μὰ δὲν ἔχει πῶς νὰ τὸ ἐκδώσῃ.

Καὶ ὡς νὰ μὴ ἔφτανε αὐτὸ, τελευταῖα καταπίεσθη μετὰ τὴν ἔρευνα τῶν ἀρχείων τοῦ Καποδίστρια, γιὰ τὰ ὅποια ἐνδιαφέρεται ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν πρᾶγμα τὸ ὅποῖον θὰ τὸν ἀπορροφήσῃ βέβαια γιὰ καιρὸν.

(1) Σπ. Θεοτόκην. Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἔρευναν τῶν μνημείων τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἰδίαν τῆς Κρήτης ἐν τῷ Κρατικῷ ἀρχεῖῳ τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης. Κέρκυρα 1926.

2) Παράβαλε τῆς ἱστορίας Ψυλάκου τὴν ἀρχὴν τοῦ Β' τόμου καὶ Νικ. Ἰω. Παπαδάκι Ἱστορικὰ ἀρχεῖα Κρήτης. Στὸ Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας Η' 333—367. Ἀθῆναι 1923 καὶ Σ. Θεοτόκην Τὸ ἀρχεῖον τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης, Ἡμερολόγιον μεγάλου Ἑλλάδος 1921 ὁ. 393—404.

(3) Ἀ γ α θ. Ξ η ρ ο υ χ ᾶ κ η Τὰ ἐν Βενετία ἀρχεῖα τῆς Βενεκοκρατουμένης Κρήτης Α' 163—172. Χανιά 1923

Ἔτσι ὁ Ξανθουδίδης δὲν ἐχρησιμοποίησε τοὺς ἀστείρευτες πηγὰς τῶν **Ἑνετικῶν ἀρχείων** στοὺς ἱστορίες του. Τελευταία μάλιστα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία μας κατάλαβα ὅτι δὲν εἶχε σκοπὸ ὁ ἴδιος νὰ υποβληθῆ σὲ μακροχρόνιους κόπους, ἀφήνοντας τὸ ἔργον του σὲ μᾶς τοὺς νεώτερους καὶ δὲν ἔλπιζε στὴ βοήθεια τοῦ Κράτους. Σὲ μένα τοῦλάχιστον συνιστοῦσε τὴν Ἰταλικὴν ὑπηρεσίαν ὡς τὸ καλλίτερον μέσον γειννιάσεως μὲ τὸ Ἑνετικὸ ἀρχεῖον.

Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργον τοῦ Ξανθουδίδου δὲν εἶναι λίγο. Ἄς ἀφήσωμε πῶς αὐτὸς μὲ τὸν Ἰωσήφ Χατζιδάκι ἀπὸ χρόνια πολλὰ ἦσαν ἡ αἰτία τῆς δημιουργίας τοῦ μοναδικοῦ στὸν κόσμον Μουσείου τοῦ Ἡρακλείου. Ὁ Ξανθουδίδης φάνηκε πολὺτιμος συνεργάτης τοῦ Evans καὶ χωρὶς τοὺς μικρότερες ἀνασκαφὰς ποὺ ἔχει κάμει σ' ἄλλην τὴν Κρήτην, οἱ ἀνασκαφὰς στὸν Πλάτανον, στὸν Πύργον, στὸν Χαμαϊτζί, στοῦ Νείρου τὸ Χάνι καὶ ἡ ἐργασία του στοὺς θολωτοὺς τάφους τῆς Μεσαρᾶς εἶναι οἱ κυριώτερες. (1)

Σ' αὐτὸν ἐμαθῆτευσεν ὁ Μαρινάτος ποὺ πιστεύομε πῶς θὰ τὸν διαδεχθῆ στὸ ἀρχαιολογικὸ βέλτιον μέρος τῆς ἐργασίας του. Κι' ὁ νεαρὸς ἀρχαιολόγος κ. Σταυρόπουλος ἀποχαιρετῶντας τὸν νεκρὸν, ἐκλαψε ποὺ δὲ στάθηκε τυχερὸς νὰ μείνῃ περισσότερον καιρὸ κοντὰ στὸν σοφὸ δάσκαλον. Κι' ἀληθινὰ ἡ καλλίτερη ἐργασία ποὺ θὰ εἴη νὰ κἀνῆ ὁ ἀρχαιολόγος ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τοὺς προελληνικὰς ἀρχαιοτάτους θάταν ἡ παραμονὴ του στὸ Μοσεῖον Ἡρακλείου δίπλα στὸ σοφὸ δὴγηγῆ. (2)

Κι' ἔρχομαι στὴν ἱστορικὴν του ἐργασία.

Αὐτυχεῶς τὸ ζήτημα τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης ἔχει πάρει τὸν κατήφορον. Ἄνθρωποι ἀνάξιοι καταπαύστηκαν νὰ γράφουν μελέτες καὶ ἱστορίας. Ἡ πρώτη ἐπιστημονικὴ ἱστορία ποὺ μᾶς δόθηκε ἦταν τοῦ Ξανθουδίδου τυπωμένη τὸ 1909 μὲ πρόλογον τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου. Γιὰ τοὺς ἱστορίας βέβαια τοὺς σχολικὰς οὔτε λόγος. Οὔτε καὶ γιὰ κάποια φυλλάδα τοῦ 1904: Ἱστορία τοῦ Φουντουκάκη. Μὰ καὶ ἄλλες μὲ σοβαροφάνεια, ὡς τῶν Κριά-

(1) Τὴν βιβλιογραφίαν τῶν βλέπε δὲν «Γενικὴ περὶ Κρήτης βιβλιογραφία ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ Δελτίον μας Α'». Τὴν δημοσίαν τοῦ Ξ. ὡς ἀρχαιολόγου ἐτόνισε ὁ Evans δένα ἄρθρον του ὅστις τὰύτως τοῦ Λονδίνου ὅστις 23 Δεκεμβρίου γράφοντας τὴ νεκρολογία τοῦ δυνεργάτη του.

(2) Καὶ τὸ Μοσεῖον Χανίων ἔχει εὐρήματα ἀπὸ ἀνασκαφὰς τοῦ Ξανθουδίδου.

ριδων ή ιστορία δέν (1) μπορεί νά χουν άξία. Οί Κριαράδες έγραψαν οικιογενειακή τους ιστορία, ό Παπαδοπετράκις (2) κάτι λιγώτερο κχι κάτι περισσότερο, ιστορία έπαρχιακή. Ό Ψυλάκης (3) σφάλλεται εις τόσα σημεια εις όσα δέν κλέβει. Γιατι ό σοφός γυμνασιάρχης δέν ήτο βέβαια ό χειρότερος τής έποχής του, μά ή συναγωγή ιστορικού ύλικου πού έκανε και άντεπιστημονική είναι κχι μεροληπτική. Στους τρεις τόμους του Ψυλάκη δέν ύπάρχει σύστημα. Ιστορία γράφεται τό έργο μά ιστορία δέν είναι. Έφτασε όμως ό Ξανθουδίδης τόν ίδιο χρόνο νά γράψη δέκα τυπογραφικά κχι νά δύση τό πρώτο σοδαρό διδλίο. Και τό βιβλίο του αύτό άπόμεινε ως τό τέλος μοναδικό γιατί ό συγγραφέας του δέν έζητε νά τελειώη τή γενική ιστορία τής Κρήτης πού έγραφε.

Ότε εξέδωκε τήν ιστορία των Ένετικών έπαναστάσεων στην Κρήτη πού δριδεύτηκε πέρσιν τόν Φεβρουάριο (1927).

Οί πολλοί ξεφυλλίζουν ακόμη τόν Ψυλάκη. Κι' είναι αξιοπρόσεκτος αύτός ό συγγραφέας μά ιστορικός δέν είναι.

Ό θάνατος του Ξανθουδίδη μάς έστέρησε τήν ιστορία πού έτοίμαζε. Βέβαια ό σοφός μας συμπατριώτης είχε μαζέψει στην βιβλιοθήκη του Μουσείου Ηρακλείου, ό,τι έχει γραφή για τήν Κρήτη. Κι' ήταν μοναδικός για τήν προελληνική έποχή πραγμα πού δέν μπορεί νά τό πη κανεις ύστερα άπ' αύτόν. Μά ως είπα και παραπάνω τά Ένετικά άρχεια δέν έχουν έρευνηθί κι' ή Ένετική περίοδος (1204—1669) μένει σκοτεινή σε πολλά σημεία. Η Ένετική αύτή περίοδος είναι ή σπουδαιότερη άπό τή νεώτερή μας ιστορία, κχι δέν μπορεί νά παραδλερθί. Έγστερα είναι κι' άλλα κενά. Η Βυζαντινή έποχή, κυρίως ή Βα Βυζαντινή περίοδος τής Κρήτης (961—1204) είναι τόσο σκοτεινή πού δέν έχει νά γράψη κανεις τίποτε άλλο γι' αύτήν παρά για τά δώδεκα άρχοντόπουλλα, ζήτημα άκανθώδες και περίπλοκο τό όποιον ύστερα άπό τήν τελευταία μου μελέτη τό θεωρούσε ό Ξανθουδίδης δισηπίλυτο (4). Άφήνω τώρα ό,τι μάς λείπουν τά Τουρκικά άρχεια. Χρειαζόμαστε άρχειακούς ύπαλλήλους Τουρκομχθεις κι' άποστολές στην Τουρκία για τήν έρευνα των άρχει-

(1) Π. Κ ρ ι ά ρ η ιστορία τής Κρήτης. Χανιά 1902 (2) Γ ρ η γ. Πα πα δ ο πε τ ρ ά κ η ιστορία των Σφακιών. Αθήνα 1888.

(3) Β. Ψ ι λ ά κ η ιστορία τής Κρήτης. Α—Γ Χανιά 1909—1910

(4) Ν. Β. Τωμαδάκι τό χρυδόβουλλον των Κομνηνών Περιοδ. Δελ. τιο Α' 65—85.

ων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ ἐκ περισσοῦ τὰ νεώτερα ἀρχεῖα τοῦ 1821—1915 ποῦ μαζεύονται καθεμέρῃ στὸ ἱστορικὸ ἀρχεῖο τῶν Χανίων θὰ ἦταν terra incognita στὸν Ξανθοῦδιδῃ ἐφ' ὅσον θάμεναν ἀχρησιμοποίητα. Κι' ἔτσι ἡ ἱστορία του θάταν θέβαια γερῆ σὲ κρίσι καὶ μὲ διάταξι καὶ πνεῦμα σύγχρονο ἐπιστημονικὰ γραμμένη, μὰ ὡς ἱστοριοδιφικὴ θάχανε. Θὰ ἦταν ἄλλοῦ ἔλλειπῆς κι' ἄλλοῦ ἀνακριβῆς. Καὶ ὀλίγιστα χρόνια ἀπ' τὸ τύπωμα τῆς κι' ὕστερα, καὶ σύγχρονα μ' αὐτὸ θὰ ξέραμε κι' ἄλλα ποῦ δὲ θὰ τάλεγεν ἡ ἱστορία του κι' ὁ κόπος του θάταν κατὰ πολὺ μάταιος. Χωρὶς ἄλλο χρειάζεται ἓνα ἐγχειρίδιο πάλι ἀπὸ 200 σελίδες γιὰ τὴν ὀλη Κρητικὴ ἱστορία. Μὰ ἡ μεγάλη ἱστορία δὲν ἦρθε ἡ ὥρα τῆς νὰ γραφτῇ.

Ἡ Κρητικὴ ἱστορικὴ ὑπόθεσις μ' ἐνδιαφέρει ἀμέσως καὶ γι' αὐτὸ θὰ μοῦ συγχωρεθοῦν οἱ πικρενθάσεις αὐτές. Χωρὶς ἄλλο πρέπει νὰ ξέρῃ κανεὶς τὸ βάθος καὶ τὸ πλάτος τῶν πραγμάτων καὶ γιὰ νὰ ἐπικινήσῃ ἀκόμα. Γιατὶ στὸν Ξανθοῦδιδῃ ἀνήκει ἔπαινος γερὸς σὰν τὰ γερὰ ἔργα του.

Ἦστερα θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ ἔρθω εἰς τὴν ἐργασία του πᾶνω στὴν Κρητικὴ φιλολογία.

Τὸ 1868, πρὸ ἐξήντα μόλις ἐτῶν ὁ Σάθας ἐκδίδοντας τὴ Νεοελληνικὴ του φιλολογία ἔγραψε τρεῖς ἀράδες γιὰ τὸ Βιτσέντζο Κορνάρο. Εἶχε γράψῃ τὸν Ἐρωτόκριτο ! Τὸ τί ἔγινε ὁμοῦς ὡς τὰ 1915 δὲν περιγράφεται. Καθηγητὰί πανεπιστημίου, λόγιοι λογιῆς λογιῆς δικοὶ μας καὶ ξένοι, ὁ ἴδιος ὁ Σάθας, ἀσχολήθησαν μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο. Ὅποιος θέλει νὰ δῇ τὴ σχετικὴ κίνησι, ἄς ρῆξῃ ἓνα βλέμμα στὴ Γενικὴ περὶ Κρήτης βιβλιογραφία ποῦ δημοσιεύσαμε στὸ δελτίο μας. Ὁ Χατζιδάκις, ὁ Πολίτης κι' ὁ Σωτηριάδης, (1) τρεῖς κορυφαῖοι καθηγητὰί τοῦ Πανεπιστημίου μας εἶχαν ἀσχοληθῇ ἐπανειλημμένως. Κι' ὁμοῦς πρὰ τὰ βιβλία ποῦ κυκλοφοροῦσαν γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο ἀπ' τὸν καιρὸ ποῦ ὁ μπακαρίτης Ἀντώνιος Γιάννηρης ἔγραψε τὴν ἐπ' ὑψηλοῖα διατριβὴ του (2) δὲν ὑπῆρχε μιὰ ἐκδοσις ἀληθινή.

Ὁ Ξανθοῦδιδῃς ἀπὸ ἐργάστηκε ἐξὶ ὀλόκληρα χρόνια, μὲ τὴ συνεργασίαν τοῦ λογίου ἐκδότου Ἀλεξίου καὶ τοῦ Χατζιδάκι τὴ γρημματικὴ ἐδημοσίευσε τὸ 1915 μιὰ μεγάλη κριτικὴ ἐκδοσι

1) Ἀπὸ τοὺς δικοὺς μας οὐμειώνω ἀκόμα : Γιάννης Ψυχᾶρης, Χ. Ἀννίνος, Ἰω. Κονδυλάκης, Σ. Δεινάκης, Γεράδιμος Σπαταλάς.

2) Ἀντ. Γιάννηρη Περὶ Ἐρωτοκρίτου Ἀθῆναι 1889

τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ μοναδικοῦ χειρογράφου τοῦ
τὸ μελέτησε ἀφοῦ πῆρε φωτογραφικὰ αὐτότυπα καὶ ἐπὶ τῇ δά-
σει τῶν ἀρχικῶν ἐκδόσεων. Ἡ χιλιοσέλιδη αὐτὴ ἔκδοσι εἶναι
μεγάλῃ εἰς τὸ εἶδος τῆς καὶ παυνέθηκε ὅσο λίγα βιβλία τοῦ
καιροῦ μας. Σημειῶνω πὺς ὁ μέγας Ἕλληνιστὴς Emil Le-
grand ἄφησε ἀτέλειωτὴ μίαν ἔκδοσι τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀδυνα-
τῶντας νὰ λύσῃ τὰ προβλήματα καὶ τοὺς δυσκολίας τοῦ ἀπάντη-
σε. Μόνον ἡ ἔκδοσι αὐτὴ — στὴν ὁποία δὲν θὰ συμφωνήσῃ ἴσως
κανεὶς μὲ τὴ χρονολογία τοῦ Κορνάρου — ἔδωκε διορθώσεις δια-
φόρων χωρίων ποὺ δὲν τὰχε καταλάβει καλά, νέες λέξεις τοῦ
Ἐρωτοκρίτου καὶ ἐφέτος μικρὴ ἔκδοσι λαϊκὴ μὲ περιεκτικὸ
πρόλογο, τυπωμένη στὴ σειρά τῶν ὠφελίμων βιβλίων (1). Ὁ σο-
φὸς γέρον Ἰωσήφ Χατζιδάκης ποὺ ἔκανε τοὺς ἀνασκαφῆς στὴν
Τύλισσο καὶ διηύθυνε ὡς τὰ 1922 τὸ μουσεῖο τοῦ Ἡρακλείου,
φίλος τοῦ Ξανθοῦδίδου, στὸν ἐπικήδειό του εἶπε πὺς ὁ μακαρίτης
ἀφήνει τὴν περισσοτέρα του ἐργασίαν ἀνέκδοτη. Κι' αὐτὸ δὲν
πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὑπερβολή. Ὅπως βλέπει κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἐπι-
στολῆς του ποὺ δημοσιεύομε στὸ δευτέρω μας (2) ὁ Ξανθοῦδίδης
εἶχε ἔκδοσι τῆς Ἐρωφίλης κρητικῆ καὶ αὐτὴ, ἔτοιμη τὴν ἄρ-
α τέσσαρα χρόνια. Μὰ δὲν εἶναι μόνον ἡ Ἐρωφίλη. Ἐφέτος τὸν Ἰού-
νιο εἶχα τὴν εὐκαιρίαν εἰς τὸ Ἱστορικὸν μας ἀρχεῖον ν' ἀναδιφήσω
τὸ πρωτόκολλο τῆς ἀλληλογραφίας. Οἱ ἐπιστολῆς του στὸ σοφὸ
συμπολίτη μας κ. Ν. Ἰω. Παπαδάκι δὲν εἶναι λίγες. Κι' ὅλες
αὐτῆς θὰ μπορούσαν κάποτε ν' ἄρθουν στὸ φῶς γιατί ἐνδιαφέρουν
ἄρκετὰ τὴν Κρητικὴν ὑπόθεσιν. Ἀπ' ἐκεῖ ἐμάθαμε πὺς ὁ μακαρί-
της εἶχε ἔτοιμο τὸ **Κρητικὸν θέατρο**. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Φορ-
τουνατο ποὺ δημοσίευσε στὰ 1922, εἶχε τὴν **Ἐρωφίλην**, τὸ
Ζήνωνον καὶ τὴ **Θυσίαν τοῦ Ἀβραάμ**. Καὶ τοὺς ἐκδόσεις
αὐτῆς πιστεύω νὰ χαροῦμε δημοσιεύόμενες ἀπὸ τὸν ἀνεψιὸν του κ.
Ἀνδρόκλ. Ξανθοῦδίδου. Μάλιστα ἡ Ἐρωφίλη τυπωνόταν, ὅπως
ἔξω ἀπὸ τὴν ἴδια ἀλληλογραφία. Ὡς τὴν ἄρ-α εἶχαμε τοὺς ἐκδόσεις
τοῦ Σάθα καὶ τοὺς Γαλλικῆς. Ἡ **Θυσία τοῦ Ἀβραάμ** εἶναι τυπω-
μένη στὰ 1922 ἐπιμελεῖα τῆς δίδου Σοφίας Ἀντωνιάδου. Μὰ ὁ

(1) Σ. Ξανθοῦδίδου Ἐρωτοκρίτου μικρὰ ἔκδοσις μετ'εἰσαγω-
γῆς καὶ λεξιλογίου. Ἀθήναι. Οἱ νέες ἐκδοχῆς ὁμοίως δευτέρω
411—412.

(2) Στ. Ξανθοῦδίδου δύο ἀνέκδοτοι ἐπιστολαί. Εἰς τὸ Δελ-
τιοῦ μας Α' 178—179.

φιλόλογος παίρνοντας μονάχα στὸ χέρι του τὴν ἔκδοσι αὐτή, μετρά τὰ λάθη εὐκολώτερα ἀπ' τ' ἀστέρια ἀφέγγαρης νύχτας.

Μία ἀπὸ τοὺς καλὰς ἐργασίες τοῦ Ξανθοῦδιδου ποὺ θὰ ἔχουν περισσότερη διάδοσι εἶναι τὰ ἄρθρα του στὸ Ἑγκυκλοπαιδικὸ Λεξικὸ τοῦ Ἑλευθερουδάκη. Εἶχε ἀναλάβει τὴ συγγραφὴ ὄλων τῶν σχετικῶν μὲ τὴν Κρήτη ἄρθρων. Συγχρόνως τὴν αὐτὴ ἐργασία κάνει ὁ σεβαστὸς μου κ. Γενεράλις στὴ Μεγ. Ἑλλην. Ἑγκυκλοπαίδεια. Ἔτσι ἡ Κρήτη θ' ἀποκτήσῃ μελέτες ἐπιστημονικὰς καὶ ἀμερόληπτες καὶ ὅπως εἶπα παραπάνω διαδομένες. Εὐτυχῶς ὁ Ξανθοῦδιδου πρὶν νὰ πεθάνῃ εἶχε στείλει εἰς τὸν Ἑλευθερουδάκη ὅλα τὰ ἄρθρα του ἀπὸ τὸ Α ὡς τὸ Ω. Ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα ἄρθρα ξεχωρίζουν τὰ **Αἰγαικὸς πολιτισμὸς καὶ θυσία τοῦ Ἀδραάμ**. Τὸ πρῶτο εἶναι σοφὸ ἀρχαιολογικὸ ἄρθρον ποὺ μᾶς εἰσάγει στὴν εὐρωπαϊκὴ κίνησι γύρω ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ τοῦ Αἰγαίου. Ξένα βιβλία βέβαια ἔχουν γραφῆ πολλά, μὰ ἡ Ἑλληνικὴ αὐτὴ συγγραφὴ μὲ τὴ βιβλιογραφία της μᾶς βοηθεῖ πολὺ.

Τοῦ Ξανθοῦδιδου μεταφράσθησαν ἐργασίες Ἀγγλικά. Ἡ μιὰ τὸ 1898 γιὰ τοὺς ἐπιγράφες τῆς Γόρτυνος δημοσιεύτηκε στὴν Ἀμερικανικὴ Ἀρχαιολογικὴ ἐφημερίδα καὶ τελευταία ἡ ἄλλη τὸ 1924 γιὰ τοὺς τάφους τῆς Μεσσαρᾶς μὲ πρόλογο τοῦ Evans(1).

Ἀπὸ τοὺς ἱστοριογλωσσικὰς ἐργασίες του ἡ ἐργασία του στὰ Κρητικὰ τοπωνύμια φαίνεται ἀρκετὰ μεγάλη. Ἡ ὅλη ἐργασία ἐπιγράφεται «τοπωνυμικὸν τῆς Κρήτης». Ἐχει ἔκδοσι εἶνα μόνον μέρος «Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις τῆς Κρήτης». (2) Ὅσοι ἔχουν ἀσχοληθῆ μὲ τοπωνύμια θὰ εἶδαν πόσο δύσκολη εἶναι ἡ ἐργασία αὐτή. Κι' ἀκόμα προσθέτω πῶς γιὰ τὰ Ἑνετικὰ τοπωνύμια κάθε ἐργασία θὰ εἶναι ἄωρη ἐφ' ὅσον δὲν δημοσιευθοῦν τὰ Ἑνετικὰ ἄρχεα ἢ δὲν ἐρευνησῆ ὁ μελετητὴς τὰ δημοσιευμένα στοιχεία.

Ἔτσι λοιπὸν ἡ γνώμη τοῦ τύπου πῶς ὁ Ξανθοῦδιδου ἦταν σοφός, ἦταν **δέδαια σοφή**, μὰ ὁ καθένας ποὺ διάβαζε στοὺς ἐφημερίδες τὸ θάνατο τοῦ ἀρχαιολόγου γραμμμένο μὲ λιγώτερα

(1) Tt. Xantoodides The Vaulted tombs of Messara, μετὰφρασις Droop, πρόλογος Evans. Liverpool 1924.

(2) Εἰς τὴν Ἑπετηρίδα Ἑταιρείας Βυζαντινῶν ὀπουδῶν τοῦ 1226 ὁ. 35—60.

λόγια από τή διπλιανή ἀθλητική στήλη ἢ ἀπό μιάν ἀπόπειρα αὐτοκτονίας, χωρὶς ἄλλο δὲ θὰ μπορούσε νὰ καταλάβῃ τὴν ἀξία τοῦ μεγάλου μας πατριώτη.

Τὸ πρωὶ τῆς 18 Σεπτεμβρίου πηγαίνοντας στὸ Μουσεῖο ποῦ ἦταν διευθυντὴς ἔπεσε νεκρὸς ἀπὸ ἀποπληξία. Οὔτε λέξι δὲν ξέφυγε ἀπὸ τὸ στόμα του. Κι' ἔτσι πρόωρα ἀκόμα πολὺ χάσαμε τὸν ἐκλεκτὸ ἐπιστήμονα ποῦ καθημερινὰ δημιουργοῦσε κι' ἐρευνοῦσε, τὸν παραγωγικὸ ἄνθρωπο. Ἡ σοφία του ἦταν θηλυκοῦ γένους. Κι' ἐγεννοῦσε πολὺ τακτικά καὶ τὰ παιδιὰ τῆς ἦταν εὐρωστα κι' ὕγιη καθὼς μπορεῖ κανεὶς νὰ δεβαιωθῇ μελετῶντας τα.

Θὰ ἤθελα κάτι ἀκόμα. Ἡ θέσι τοῦ Ε. ἦταν ξεχωριστὴ γιὰ τοὺς γενικωτέρους λόγους ποῦ τὴ δημιούργησαν.

Εἰς τὸ **«Πιλεκπτιδευτικὸ Σὺλλογο»**(1) τοῦ Ἡρακλείου ἐπὶ τουρκοκρατίας, γραμματεὺς μὲ πρόεδρο τὸν Ἰωσήφ Χατζιδάκη ἐργάστηκε γιὰ τὸ περιμάζωμα τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ σιγὰ σιγὰ κατῴρθωσε νὰ δημιουργήσῃ ὅ,τι ἐδημιούργησε. Εἶναι φανερὸ στὸ μελετητὴ τοῦ ἔργου του ὅτι ὁ Εὐανθουδίδης εἶχε σκεφθῇ τὸ Κρητικὸ ἱστορικὸ πρόβλημα ὅσο κανεὶς ἄλλος, τὸ μέτρησε κι' ἐργάστηκε πάντα μὲ βάσι κάποιο σχέδιο ποῦ ἀπὸ χρόνια θὰ εἶχε καταρτίσει δίνοντας στὸ τέλος μιὰ τόσοἐπιμεμημένη, σοφὴ καὶ σπουδαία ἐργασία. Ὅπως ὁ Παπαρρηγόπουλος ἀπέβλεψε στὸ νὰ γράψῃ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν πρώτη ἀνατολή, ἱστορίαν Ἑλληνικὴν τῆς ἀκμῆς μὰ καὶ τῆς παρακμῆς, ὑποδουλώσεων, ταπεινώσεων καὶ νεκραναστάσεων τοῦ γένους, ἔτσι κι' ὁ Εὐανθουδίδης προσπάθησε νὰ τὴν ξαναζήσῃ τὴν ἱστορίαν τὴν Κρητικὴν. Κι' ἀνάστησε τὸ παλάτι τοῦ Νίρου Χάνι τῆς ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς, ἀνέσκαψε τάφους, ἐμελέτησε τὸν προελληνισμό, τὸν **Αἰγικὸ πολιτισμὸ** γενικά, μὴ παραλείποντας νὰ ἐρευνήσῃ τὰ μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Ρωμικῆς ἐποχῆς γιὰ νὰ μὴ πάνοπλος στὴ Βυζαντινὴ καὶ τὴν Ἑνετικὴν καὶ νὰ μείνῃ ὁ κλασικὸς μελετητὴς τοῦ κρητικοῦ θεάτρου καὶ τοῦ Ἑρωτοκρίτου· κι' ἔρχεται στὸ τέλος δίκαιος κριτῆς τῶν ἐπαναστατικῶν ἀγῶνων τῆς χθεσινῆς καὶ τῆς σημερινῆς γενεᾶς. Ἐκοίταξε τὴ δρᾶσί του ὅλη αὐτὴ τὴ μελλοντικὴ, σὰν ἓνα πρόβλημα συνδεδεμένο στὰ φαινομενικῶς ἀνόμοια μέρη του κι' ἡ ἐργασία του εἶχε πάντα αὐτὴ τὴν κατεύθυνσι. Κι' εἶχε γύ-

[1] Ὁ Σὺλλογος αὐτὸς ἐμπόδιζε τὴν ἀρχαιοκαπηλείαν καὶ τὴ μεταφορὰ τῶν ἀρχαίων στὴν Τουρκίαν. Ἐμάζευσεν ὅ,τι θοῖ-
δοκονταν τυχαῖα. Σ' αὐτὸν ὀφείλομε τὴν παραμονὴν τῆς ἐπι-
γραφῆς τῆς Γόρτυνος στὴν Κρήτην.

ρω τὸ περιβάλλον του εὐνοϊκό. Βρέθηκαν μέσα γι' ἀνασκαφές, κι' ἐκτὸς ἀπ' τὰ εὐρήματα τὰ δικά του εἶχε τῶν ἄλλων σχολῶν καὶ τῶν ἐρευνητῶν ποὺ μπορούσε νὰ τὰ μελετᾷ. Ἡ μεσαιωνικὴ κρητικὴ φιλολογία εἶχε ἐλάχιστα μελετηθῆ. Τὸ λόγιο πνεῦμα παραγνώριζε τὴν ἀξία τῶν λαϊκῶν ἔργων καὶ κανεὶς παλιότερος δὲν καταδεχόταν νὰ κοιτάξῃ νὰ βρῇ ὁ ἴδιος πόσα χιλιόμετρα ἀπείχε ἡ Κνωσὸς ἀπὸ τὸ Μάτιον. "Ολοι γύρευαν νὰ τὸ βροῦν στὸ Στράδωνα καὶ στοὺς ἀρχαίους ἢ μεσαιωνικοὺς περιηγητὰς ἢ συγγραφεῖς "Ὅ,τι μᾶς παρέδιδε ἡ ἀρχαιότης καλὸ—κακὸ, αὐτὸ ἦταν. Ὁ Ἕλλην φιλόλογος ὁ προχρῆστίνος ἤθελε νὰ ξέρῃ μονάχα τί λέει ὁ Ὅμηρος κι' ὁ Ἡρόδοτος γιὰ τὴν Κρήτη. Νὰ τὰ κοσινύσῃ δὲν ἤθελε. Δὲν καταλάβαινε πῶς ἀπὸ μιὰ ἀνασκαφὴ ἔνα ἀγγεῖο, μιὰ ἐπιγραφή, ἔνα νόμισμα, ἔνα ἐρείπιο, μᾶς φωτίζει περισσότερο ἀπὸ ἕνα συγγραφέα. Ὁ πολὺς σεβασμὸς πρὸς τοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς δὲν τοὺς ἄφηνε νὰ σκεφθοῦν κιὲ νὰ ἐργασθοῦν ἐπιστημονικά. Κι' ἔτσι ὅ,τι ἔγραψε ὁ Meufsius κι' ὁ Dapper σχετικὰ μὲ τὸν ἀρχαῖο Κρητικὸ πολιτισμὸ—κι' οἱ δυὸ τους ἔλεγαν πῶς κουκουδάγιες δὲν ἔχομε στὴν Κρήτη γιὰτὶ ἀντὶ νὰ κοιτάξουν τὰ λιόφυτα κοιτάζαν τὰ βιβλία τους γιὰ νὰ τοῖς βροῦν—θεωροῦνται ἀπὸ μερικοὺς Εὐδαγγέλια ἐνῶ δὲν εἶναι παρὰ βιβλία μὲ ἀκριτεῖς παραπομπές.

Ὁ Ξανθουδίδης δὲν ἐπάτησε «τὴν ἰδίαν πεπατημένην δδόν» "Ὅποιος θέλει ἄς κοιτάξῃ τὴ συνθήκη τοῦ Ἀλεξίου Καλλιέργη δημοσιευμένη στὴν Ἀθηνᾶ τὸ 1902. "Ἐνα ξέχωρα ἐπιστημονικὸ πνεῦμα διέπει τὴ μελέτη κι' ὁ συγγραφέας ζετινάζει, διορθώνει φωτίζει. Καὶ εἶναι τέτοια ἡ συμβολὴ του ποὺ εἶναι ἀδύνατο στὸν καθένα ποὺ θὰ καταπιστῆ μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἀρχαιολογία τῆς Κρήτης νὰ μὴν παραπέμψῃ στὸν Ξανθουδίδη. Γιατὶ ἀρχὴ ἐπιστημονικῆς μεθοδικῆς εἶναι πῶς πρέπει νὰ ξέρωμε οἱ κατοπινοὶ τί ἔχουν γράψῃ οἱ ἄλλοι πρὶν ἀπὸ μᾶς. Καὶ θάταν σωστὴ κοροϊδία νὰ καταπιανόταν κανεὶς μ' ἕνα ζήτημα ἐντελῶς ἐπιτόλαια, ἐνῶ κάποιος ἄλλος τῷχει προηγουμένως ξελασπώσει.

Ἀνέφερα παραπάνω γιὰ παράδειγμα τὴν ἀντίληψιν γιὰ τὴν Κρητικὴ ἀρχαιολογία. Μὰ μήπως ἡ Ἑνετικὴ ἱστορία ἦταν σὲ καλλίτερο σημεῖο; τὰ μόνια ποὺ γνωρίζαμε ἐκτὸς ἀπὸ τοῖς ψευδολογίαις τῶν ξένων ἦσαν οἱ Κρητικοὶ Γάμο τοῦ Ζαμπελίου. (1)

Ὁ σοφὸς αὐτὸς ἐρευνητὴς ἔγραψε καὶ τὰ Κρητικὰ σκηνογραφήματα (2) χωρὶς νὰ κάνῃ διάκρισι μύθου καὶ ἱστορίας. Καμμιά

(1) Σπ. Ζαμπελίου Κρητικοὶ Γάμοι. Ταυρίνον 1870.

(2) Σπ. Ζαμπελίου Κρητικὰ σκηνογραφήματα. Ἀθῆναι 1860

ἐπιστημονική ἀξία δὲν ἔχουν οἱ Κρητικοὶ γάμοι, σὲ πολλὰ μέρη ἔχουν ἀνόητες θεωρίες, ἀποκυήματα τῆς φαντασίας τοῦ Ἐπιτανησίου λογίου. Κι' ὅμως οἱ Κρητικοὶ γάμοι ἀπὸ τὸ 1870 πρῶτογενήσαν ὡς πολλὰ χρόνια ὕστερα ἦταν τὸ μοναδικὸν ἀνάγνωσμα εἰς τὸ ὁποῖον ἐντροφύσαν ὅσοι ἤθελαν νὰ μάθουν κάτι σχετικὸ μὲ τὴν Ἑνετικὴ μας ἐποχὴ.

Κι' ἔνα ἄλλο παράδειγμα θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ ν' ἀναφέρω. Ὁ ποιητὴς Ἀντωνιάδης μὲ τὴν Κρητηίδα του ἔνα σαχλοῦργημα μακρὸ καὶ ἀνιαρὸ συγκινοῦσε μὲ τὸ μονότονό του μέτρο καὶ μὲ τοὺς ἀπιθανότητες ὅσες ἢ ἀχαλίνωτη στιχοουργία τοῦ συγγραφέως ἐπέτρεπε. Κι' ὅμως ἂν κι' ὁ Ἀντωνιάδης ἔγραψε πλῆθος ποιήματα, ἔπη, δρᾶματα, ὠδὲς γιὰ νὰ ἐξυμνήσῃ τὴν Κρήτη, δὲν εἶναι γνωστὸς σήμερα στὴ λογοτεχνία μας παρὰ ἀπὸ τὰ σκώμματα ποῦ τοῦ κάνει Ὀροῖδης ὁ πατέρας τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς. Κι' αὐτὲς οἱ πλάκες ποῦ ἐτοποθετήθηκαν στὸ Ἀρκάδι καὶ στὴ δικὴ μας τὴν Τριμάρτυρι μὲ στίχους του, ἀραιὰ καὶ ποῦ θὰ βρεθῆ κάποιος νὰ ξέρῃ τὴν προέλευσί τους.

Ὅταν πεθάνῃ κανεὶς θ' ἀρχίσουν βέβαια οἱ κλασικοὶ ἔπαινοι. Γιατὶ καὶ στὸ νεκρὸ ἀκόμα μπροστά ὑπάρχουν φίλιες, συμφέροντα συμπάθειες. Κι' ὁ ἐπικήδειος εἶναι πάντα ἐπαινετικὸς. Μὰ ἐγὼ μικρὸς μαθητὴς, ὅπως εἶπα καὶ παραπάνω, τοῦ σοφοῦ μας νεκροῦ δὲ σὰς καλῶ ὅτε σὲ δάκρυα ὅτε σὲ θρήνους, ὅτε σὲ ἔπαινους μάταιους. Ἄν ἦταν καλοκάγαθος τὸ γνωρίζουν οἱ συμπολιτεῖς του. Κι' ἐκεῖνοι τὸν ἔκλαψαν τοὺς προάλλες στὴν ταφή του. Μὰ τὸ ἐπιστημονικὸ του ἔργο δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ παινέματα κούφια καὶ λόγια περισσά. Καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κλάματα. Μόνο ἡ μητέρα ἢ Κρήτη ἄς τὸν κλάψῃ γιὰ τὸν πρόωρό του θάνατο, ὅπως κλαίει ἡ μητέρα τὸ παιδί. Ἐγὼ στὴν ψυχὴ του ποῦ φτερουγίζει κοντὰ μας, δὲν ἔχω παρὰ ν' ἀπευθύνω τοὺς στίχους ποῦ ὁ μεγάλος μας Σολωμὸς εἶπε γιὰ τὸν Οὐγο Φώσκολο τὸν Ἰταλοῦλληνα ποιητὴ:

Se nom vuoi che tua patria si consigli
col dolor del suo danno e pianga sempre
fa che nasca per lei chi Ti somigli

Δηλαδή «Ἄν δὲ θέλῃς ἡ πατρίδα Σου νὰ συλλογίζεται μὲ λύπη τὸ θάνατό Σου καὶ νὰ κλαίῃ πάντα κάμε νὰ γεννηθῆ σ' αὐτὴν κάποιος ποῦ τὰ Σοῦ μοιάζῃ».

